

Mussolini ante portas!

Italian Fascism and Yugoslav Neighborhood

(1919-1925)

Odnosi sa Italijom bili su za jugoslovensku državu jedan od najtežih spoljnopolitičkih problema i iskušenja, tokom celog međuratnog perioda,. Od njihovog rešavanja zavisila je stabilnost međunarodnog položaja nove južnoslovenske države, imali su ozbiljne posledice i na unutrašnje političke prilike i uticali na ekonomske odnose sa Italijom kao važnim privrednim partnerom. Povlačenje granične linije prema Italiji, status grada Rijeke, sudbina južnoslovenskog stanovništva (između 400.000-600.000 Slovenaca, Hrvata i Srba) na anektiranim teritorijama, uplitanje Italije u unutrašnje sukobe u njenom istočnom susedstvu-pitanja su koja su bila, posebno prvih poratnih godina, stalno bila na „dnevnom redu“.

Ozbiljne posledice na ionako složene, unutrašnje političke prilike ostavili su nesređeni odnosa sa Kraljevinom Italijom, podstičući optužbe na račun vlade u Beogradu za vođenje pogrešne politike, „prodaju nacionalnih teritorija“, „kapitulaciju“. Stizale su najviše iz redova hrvatskih partija, ali i iz srpske opozicije i stranica uticajnih srpskih i slovenačkih listova. Teritorijalne pretenzije, iredentistički maksimalizam Italije, članice pobjedničkog „kluba sila“, prisustvo italijanske okupacione armije u Dalmaciji, na ostrvima, Crnogorskom primorju, Albaniji, uz instrumentalizacija unutrašnjih razlika, političkih i nacionalnih rivaliteta, činili su, da je u ovakvim okolnostima, Kraljevina SHS bila pred velikim iskušenjima. Bila je prinuđena da bude u defanzivi i u složenoj diplomatskoj igri dobije podređenu ulogu. U ovom diplomatski i politički neravnopravnom sučeljavanju, zvanični stavovi jugoslovenske vlade uvek su se pozivali na odbranu zajedničkih nacionalnih interesa i teritorija na kojima žive Jugosloveni sva tri „plemena“, ali uz upozoravanje na o ograničenjima koja je nametala nepovoljna situacija u kojoj se država nalazila.

Kraljevina Italija i njena politika, bez obzira na povremeno poboljšanje odnosa, i promene na vrhu vlasti u Rimu, posmatrana je, s razlogom, kao ključni faktor ugrožavanja teritorijalnog integriteta i opstanka njenog jugoslovenskog suseda. U početnom periodu Prvog svetskog rata za Italiju, posebno posle njenog stupanja u rat 1915, Srbija je bila hrabra, mala saveznička država, koja se bori protiv zajedničkog, austrougarskog neprijatelja. Istaknuti italijanski pesnik, nacionalista, Gabriele D'Annunzio posvetio je 1915. srpskim saveznicima *Odu Srbiji*. Bivši socijalista Benito Mussolini, zahtevao je 1915. potpuno poštovanje teritorijalnih granica na istočnom Jadranskom obećanih Londonskim ugovorom u korist Italije. Ipak, prihvatajući, na drugoj strani, da Srbija ima pravo da izađe na jadransku obalu. Kritikovao je stavove italijanskih nacionalista da svojom neumerenom politikom žele, umesto Austro-Ugarske, da od Srbije stvore sebi novog neprijatelja. Dobre odnose sa teritorijalno uvećanom Srbijom, smatrao je za osnovu daljeg italijanskog političkog i ekonomskog prodora u unutrašnjost Balkana. Ovo svoje stanovište Mussolini je počeo radikalno da menja već 1916. da bi ga dalje zaoštrio 1917. posle donošenja Krfske deklaracije. Donošenje zajedničkog programa srpske vlade i Jugoslovenskog odbora (predstavnik Srba, Hrvata i Slovenaca iz Austro-Ugarske) za stvaranje jugoslovenske države, koja bi uključila u svoje granice istočnu obalu Jadranskog mora, na koju je italijanska iredenta imala aspiracije, uticalo je da Mussolini počne da tvrdi kako je ovaj dokument poništio mogućnost srpskoj vladi za dalju saradnju sa Italijom. On je počeo javno da odriče i slovenski etnički karakter stanovništva u Dalmaciji, Istri, Gorici. Posle poraza italijanske armije kod Kaporetta (Kobarida) 1917, ublažio je ovaj stav, prihvatajući da Srbija može da se ujedini sa Bosnom i Hercegovinom i Crnom Gorom - uz „pravo“ Hrvatske da se pridruži-ali, bez onih njenih oblasti u primorju na koje je Italija imala pretenzije. Do kraja rata menjao je nekoliko puta mišljenja o ovom pitanju.

Na Mirovnoj konferenciji u Parizu srpska (jugoslovenska) delegacija suočila se sa problemom koji je (pored drugih teritorijalnih pitanja) bio najteži: kako se odupreti zahtevim Italije, sile pobednica, da dobije teritorije koje su joj saveznici obećali tajnim Londonskim ugovorom 1915. Za Jugoslovane je razgraničenje imalo težinu i političku i moralnu, i iziskivalo, imajući u vidu neravnotežan položaj nove južnoslovenske države donošenjem teških odluka. Italija je bila i okupaciona sila. Pored teritorija koje je anektirala – italijanske trupe nalazile su se na velikom delu dalmatinske obale i na ostrvima, uključujući i sporni grad Rijeku, koja je trebalo da ima status tampon-države i bude pod upravom Lige naroda. Kraljevina SHS se borila za međunarodno priznanje, pozivajući se na princip narodnosti, većinski etnički sastav stanovništva, ekonomsku logiku i stratešku važnost teritorija koje su bile na udaru italijanskog iredntizma. Međutim, Kraljevina SHS nije imala podršku drugih velikih evropskih savezničkih država čiji su prioritet bili odnosi sa Italijom. U prvim mesecima po okončanju Prvog svetskog rata postojala je i opasnost da dođe do otvorenog oružanog sukoba, dugim ratom iscrpljene srpske vojske (brojala je krajem 1918 oko 140.000 vojnika) sa italijanskom armijom (4,5 miliona vojnika). Podrška američkog predsednika Vilsona, protivnika tajnih ugovora i njima obećanih teritorijalnih koncesija, posebno naglašena u njegovoj Deklaraciji od 24. aprila 1919, kojom je odbačen Londonski ugovor, povlačenjem SAD iz evropskih poslova- nestala je, što je dodatno slabilo jugoslovenske pozicije.

Status Rijeke, važnog lučkog grada, postao je glavni kamen spoticanja jugoslovensko-italijanskih odnosa. Situacija je posebno komplikovana posle udara koji je septembra 1919 izvršio Gabriele D'Annunzio sa svojim *arditima*, uz manje-više prećutnu podršku italijanske armije. Sledećih petnaest meseci, pored - kako je D'Annunzio smatrao - pripreme za konačno priključenje Italiji, on je Rijeku pretvorio u pozornicu jednog političkog eksperimenta u kojem su se mešali elementi različitih, često oprečnih, ideologija i politika: od anarhosindikalizma do radikalnog nacionalizma. Sve ove suprotnosti bile su vidljive kako u libertarijanski intoniranom „Ustavu“ (*Carta di Carnaro*), „Regentstva Rijeke“ tako i u etničkoj netrpeljivosti i nasilju prema ne-Italijanima. U Rijeku su stizale i delegacije i ličnosti iz različitih separatističkih organizacija, tražeći i dobijajući podršku od D'Annunzia za zajedničku akciju protiv jugoslovenske države (pristalice bivšeg crnogorskog kralja Nikole, albanskog Kosovskog komiteta, hrvatskih separatista- frankovaca, IMRO).

Iako je D'Annunzio imao mlaku podršku Mussolinija, koji je *pesnika-komandanta* video kao konkurenta, neka iskustva *danunziade* bila su za Musolinija poželjan uzor u oblikovanju buduće prakse fašističkog pokreta (način preuzimanja vlasti, rituali, slogani, scenografija, uniforme, kult mrtvih, itd.). Podela društva po *Carti di Carnaro* na deset korporacija, navodi na zaključak, da je ovaj eksperiment svakako pružao dosta elemenata fašistima za njegovo „kopiranje“. Italijanska vlada je, pod međunarodnim pritiskom ipak bila prinuđena da javno osudi proglašenje *Regentstva Rijeke* i proglasi D'Annunzia za pobunjenika i da ga posle kratkog oružanog sukoba prinudi da u januaru 1921. napusti grad.

Za jugoslovensko javnog mnjenja fašisti su, na početku, bili samo jedna od ekstremno nacionalističkih i iredentističkih grupa koje su vršile napade na slovenačke i hrvatske institucije i njihove predstavnike na anektiranim i okupiranim teritorijama. Najpoznatiji primer ovakvog ranog fašističkog akcionizma bila je u julu 1920. paljevina slovenačkog *Narodnog doma* i napad na sedište Delegacije Kraljevine SHS u Trstu. Musolinijevi sledbenici u Trstu i drugim pograničnim centrima provincije Venecije-Đulije, radikalni predstavnici *fašizma granice*, bili su, pre oktobra 1922, posebno aktivni u provođenju antijugoslovenske, antislovenske, rasistički intonirane politike. Oni organizuju i brojne incidente na granici i izvode upade na jugoslovensku teritoriju. Drugi udar u Rijeci izvršili su fašisti marta 1922, zbacivši na silu autonomističku vladu Rijeke. Na taj način, izvršili su njenu neformalnu aneksiju, koja je bila formalizovana, dve godine kasnije, potpisivanjem Rimskih sporazuma između jugoslovenske i italijanske vlade.

Potpisivanje Rapalskog ugovora vlada' u Rimu i Beogradu 1920, nije zadovoljilo italijanske iredentiste, uključujući Mussolinija. Ugovor je kritikovan i osuđivan i u jugoslovenskoj javnosti kao posledica neprihvatljive popustljivosti i kapitulacije vlade pred italijanskim pritiscima. Isto raspoloženja izazvali su i ugovori koje je jugoslovenska vlada kasnije potpisala sa Musolinijevom vladom (Rimski ugovori 1924, Netunske konvencije 1925). Nepovoljna rešenja po jugoslovensku državu bila su znak i njenog skućenog manevarskog prostora u međunarodnim odnosima, slabosti mlade države i njene diplomatije, i izostanka podrške saveznika, unutrašnjih sukoba. Ipak, u okolnostima kakve su bile polovinom 1920tih, ovakva politika bila je i jedno rešenja koje je bilo moguće postići. U unutrašnje-političkim raspravama jugoslovenska vlada je zbog politike prema Italiji bila - posebno na meti vodeće Hrvatske (Republikanske) Seljačke Stranke i njenog vođe Stjepana Radića, koji je, međutim i sam računao na oslonac na Italiju radi ispunjenja svojih političkih ciljeva.

Mussolini je, iz unutrašnje i spoljnopoličkih razloga, u periodu do sredine 1920tih, bio, mada nevoljno, prinuđen da prihvati i nastavi pravac odnosa sa jugoslovenskim susedstvom koji su trasirale prethodne italijanske vlade, uključujući ratifikaciju već potpisanih ugovora i sklapanje novih. Od sredine 1920tih, posle učvršćivanja položaja i intenziviranja procesa fašizacije Italije, njegova politika postala je agresivnija, ugrožavajući sve više jugoslovenske pozicije i granice i na jugu, političkim i vojnim prisustvom u Albaniju. Italija je postala i središte revizionističkog „bloka“ država u jugoslovenskom susedstvu i glavni finansijer separatističkih pokreta.

Većinski, kritički stav jugoslovenske javnosti prema Musoliniju i fašistima, bio je određen negativnim iskustvima sa *fašizmom granice* i njegovim brutalnim napadima na manjinske institucije i ličnosti, pretnjama i upadima na jugoslovensku teritoriju. Fašisti su posebno ušli u fokus zanimanja srpske, slovenačke i hrvatske javnosti u vreme krize italijanske vlade u jesen 1922. i posle Marša na Rim. Njegova ličnost, ideologija njegovog pokreta i *metodologija* osvajanja vlasti, bili su predmet živog praćenja, u dnevnoj štampi, brojnim časopisima, u kojima su objavljivani i analitički tekstovi o fašizmu istaknutih intelektualci različitog političkog opredeljenja uključujući i aktivne diplomate. Ovi tekstovi u gotovo potpunom nedostatku jugoslovenske diplomatske arhivske građe, koja je podelila sudbinu države u Drugom svetskom ratu, omogućili su, da se prate mišljenja o fašizmu u Jugoslaviji do sredine 1920tih godina. Jedna od specifičnosti tog perioda jeste bio i pokušaj da se kritika fašističkog režima i njegove antislovenske politike, ne generalizuje i odvoji od (idealizovane!) slike Italije, kao jednog od najvažnijih, istorijskih uzora balkanskih Slovena u borbi za nacionalnu emancipaciju i ujedinjanje od sredine 19. veka. Zaključak koji se nametnuo ovom istraživanju jeste, da je jugoslovenskoj javnosti bilo, u velikoj meri, jasno, veoma rano, kada je priroda fašizma bila u pitanju, o kakvom se pokretu radi i koji su njegovi, posebno spoljnopolički ciljevi. O tome svedoče, na primer, tekstovi Jovana Jovanovića-Pižona, Živojina Balugdžića, Miodraga Ristića, Iva Andrića, Josipa Smodlake, Milana Durmana i drugih autora. Treba naglasiti, da su neki od ovih autora dali i jednu preciznu i tačnu „masovno-psihološku“ analizu promena koju je fašizam, u svojoj ranoj fazi, uneo u politički idruštveni život Italije, sa svim njihovim posledicama, ali i na uticaje van italijanskih granica (Mađarska, Nemačka).

Na drugoj strani, radikalni deo pristalica ideologije o *integralnoj* jugoslovenskoj naciji, naročito brojni u Dalmaciji i Sloveniji, sa uporištima i u Vojvodini, povod za osnivanje (u Splitu 1921) *Organizacije jugoslovenskih nacionalista (ORJUN-a)* video je u opasnost od italijanskog iredentizma i polititici Italije na anektiranim teritorijama. ORJUN-a je imala „model“ u Musolinijevom pokretu po načinu organizovanja, militarizaciji pokreta, propagandnom rečniku, brutalnim metodama obračuna sa protivnicima (pored fašista, sa komunistima, nacionalnim „plemenskim“ organizacijama i partijama, pre svega sa Hrvtskom Republikanskom Seljačkom Strankom, manjinskim organizacijama, itd). Njoj su ipak, nedostali neki od važnih elementa za klasifikovanje kao „čisto“ fašističke organizacije (stroga hijerarhija i centralizovanost organizacije, kult vođe, masovno uporište na celoj teritoriji države i

široko prihvaćen koncept integralnog jugoslovenskog nacionalizma). ORJUN-a takođe, nije dovela u pitanje državni poredak (monarhija, parlament) niti je zagovarala njegovo rušenje. Sličnosti sa italijanskim uzorom imali su i ekstremni usko nacionalni pandani i protivnici ORJUN-e: Hrvatska nacionalistička omladina (HANA O), Srpska nacionalistička omladina (SRNA O), Muslimanska nacionalistička omladina (MANA O) i nekoliko drugih sličnih organizacija. ORJUN-a je pokušavala da stvori svoje ćelije i na italijanskoj teritoriji i organizuje akcije kao odgovor na fašističku politiku represije prema jugoslovenskoj (hrvatskoj i slovenačkoj) manjini. Napuštanje ideologije *integralnog jugoslovenstva* od sredine 1920ih i gubitak podrške iz redova vlasti doveli su, pored jačanja uticaja nacionalnih stranaka, do slabljenja i gašenja ove organizacije.

Može se zaključiti, da je tokom ovog perioda bilo takođe uočljivo, postojanje raskoraka između stvarnih mogućnosti jugoslovenske države da pronađe adekvatan odgovor za suzbijanje negativnog uticaja fašističke Italije i zahteva i očekivanja javnosti. U ovoj neravnopravnoj „igri“ Kraljevina SHS bila je i ostala do kraja pasivni igrač. Na drugoj strani, i Kraljevina SHS i Kraljevina Italija imale su, uz sve političke problema, velikog interesa za poboljšanje ekonomske saradnje imajući u vidu kompatibilnost (i slabosti) njihovih privreda. Ekonomska razmena je ostala najpozitivniji segment njihovih politički nestabilnih odnosa između dva svetska rata.

Učestvovanje Italije, glavne saveznice Trećeg Rajha u teritorijalnom komadanju Jugoslavije 1941, okupaciona politika, represija prema stanovništvu-bila je, sa tragičnim posledicama, ratna metastaza ovih odnosa. Ova negativna iskustva obeležiće, novim izazovima i period posleratnih odnosa dve države. Sporna pitanja između Republike Italije i socijalističke Jugoslavije, kada skinuta su sa agende Osimskim sporazumima 1975.